

**TWÓRCZA REINTERPRETACJA MITÓW NARODOWYCH.
PRÓBA WSPÓŁ-ODCZYTANIA
TRANS-ATLANTYKU WITOLDA GOMBROWICZA
I MAŁEGO PALCA BUDDY WIKTORA PIELEWINA**

**ТВОРЧЕСКАЯ РЕИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАРОДНЫХ МИФОВ.
ПОПЫТКА СО-ЧТЕНИЯ
ТРАНС-АТЛАНТИКА ВИТОЛЬДА ГОМБРОВИЧА
И ЧАПАЕВА И ПУСТОТЫ ВИКТОРА ПЕЛЕВИНА**

**CREATIVE REINTERPRETATION OF NATIONAL MYTHS.
AN ATTEMPT TO CO-READ
TRANS-ATLANTIC BY WITOLD GOMBROWICZ
AND BUDDHA'S LITTLE FINGER BY VIKTOR PELEVIN**

Mateusz Jaworski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska,
matjaw@amu.edu.pl

Abstract: The aim of this paper is to depict significant parallels between the works of Witold Gombrowicz and Viktor Pelevin within the scope of reinterpreting national myths. In their novels, *Trans-Atlantic* and *Buddha's Little Finger*, the writers seem to take account of substantial danger related to fixed, ossified forms of understanding the notions of nation and motherland. Despite visible differences in their styles both novelist stay alert to automatized relationship to any phenomenon and make attempts at provoking the reader to rethink their relationship to the abovementioned terms. The author of the present paper finds these issues crucial and very up-to-date in the post-postmodern society and culture, in particular in light of the recent geopolitical changes.

Słowa kluczowe: mit narodowy, Gombrowicz, Pelewin, literatura rosyjska, literatura polska.

Ключевые слова: народный миф, Гомбрович, Пелевин, русская литература, польская литература.

Keywords: national myth, Gombrowicz, Pelevin, Russian literature, Polish literature.

„Zbyt silny jest w nas dotąd ten kompleks polski i zbyt obciążeni jesteśmy tradycją”¹ – te słowa Witolda Gombrowicza, pomimo ponad 60 lat od pierwszego paryskiego wydania *Trans-Atlantyku*, nie przestają zaskakiwać współczesnego czytelnika swoją aktualnością. W obliczu

---

¹ W. Gombrowicz, *Trans-Atlantyk*, Kraków 1988, s. 5.

niepokojących tendencji nacjonalistycznych, które w drugim dziesięcioleciu XXI wieku stają się niezwykle atrakcyjne dla dużych grup mieszkańców całej Europy – od Atlantyku po Ural, zarówno pojęcie narodu, jak i sposób manifestowania przynależności do niego wydają się być kluczowymi w kontekście zrozumienia kondycji człowieka w dzisiejszym świecie. Potrzeba eksploracji tych zagadnień jest szczególnie istotna w świetle przemian geopolityczno-społecznych, których areną jest Europa Wschodnia, m.in. aneksja Krymu wraz z eksplozją imperialnego nacjonalizmu wśród znaczącej części Rosjan, nieoczekiwanych roszczeń związanych ze statusem wybranych mniejszości narodowych na terenie państw postsowieckich czy będące pewnego rodzaju przeciwwagą dla narodowego szowinizmu protesty organizowane przez demokratyczną opozycję na Placu Błotnym w Moskwie. Zazwyczaj źródłem najodpowiedniejszego komentarza i najtrafniejszej diagnozy przemian społecznych o tak radykalnym charakterze jest literatura piękna, jako że często poza pozornie tylko oczywistym uniwersalizmem wartości przez siebie głoszonej charakteryzuje się ona dość zaskakująco precyzyjnym profetyzmem oraz umiejętnością twórczej redefinicji zastałych i skostniałych wzorców myślowych². Dwie nazwy geograficzne są podane powyżej nieprzypadkowo i określają obszar Europy pomiędzy Atlantykiem i Uralem – jednocześnie bezpośrednio są związane z dwoma XX-wiecznymi utworami, których osiá ideową jest mitotwórczy charakter pojęcia naród – z *Trans-Atlantykiem* Witolda Gombrowicza oraz *Małym palcem* Buddy Wiktora Pielewina. Celem niniejszych rozważań jest próba wstępnej interpretacji obu dzieł w powyżej zarysowanym kontekście.

Analizę obu powieści należy rozpocząć od podkreślenia zaskakująco podobnych okoliczności ich powstania. Lata 1953 i 1996, w których miała miejsce publikacja odpowiednio polskiego i rosyjskiego utworu, są w szczególności związane z historią XX wieku, jako że należą do okresu odbudowy, czy może dokładniej: odbudowywania, tożsamości narodowej po radykalnych zmianach w sferze polityki, ekonomii czy wreszcie moralności dokonujących się w wyniku spektakularnych katastrof dwóch największych eksperymentów totalitarnych współczesności – Trzeciej Rzeszy i Związku Sowieckiego. Bezsprzecznie lata 1945 i 1991 to momenty zwrotne w dziejach narodów polskiego i rosyjskiego, w wyniku których całe społeczeństwa znalazły się w stanie swoistej dezorientacji aksjologiczno-ekonomicznej. Witold Gombrowicz we wstępie do *Trans-Atlantyku* pisze: „[*Trans-Atlantyk* – przyp. M. J.] jest także, między innymi, dość nawet intensywnym porachunkiem... nie z żadną poszcze-

² Por. L. Douglas, *Wartime Lies. Securing the Holocaust in Law and Literature*, Alberta 2000.

gólną Polską, rzecz jasna, ale z Polską taką, jaką stworzyły warunki jej historycznego bytowania i jej umieszczenia w świecie (to znaczy z Polską s ł a b ą)”³. Polski pisarz zauważa więc kryzys wychodzący poza ramy ekonomii i indywidualnych tragedii – to sam stosunek do konceptu narodu czy ojczyzny potrzebuje redefinicji, gruntownej zmiany myślenia i ponownego zespolenia / wzmocnienia, ale w nowych warunkach. Powyższy cytat w doskonały sposób mógłby także komentować sytuację, w jakiej znalazła się Rosja na początku lat 90. – faktem jest, że w tym czasie pączkująca demokracja zastała Rosję s ł a b ą. Z kolei Wiktor Pielewin w swojej powieści *Generation „P”* określa sytuację w jakiej znalazło się społeczeństwo rosyjskie jako „epokę pierwotnej akumulacji kapitału”⁴, która doświadcza immanentnego braku, opustoszenia wynikającego z przełomowych wydarzeń historycznych. Geneza obu utworów podejmujących się m.in. trudnego zadania zmierzenia się z obrazem ojczyzny związana jest w sposób znaczący z kategorią okresu przejściowego, która zawiera w sobie ideę zniszczenia lub kompletnej przebudowy form znoszonych i zbędnych, a wśród nich także mitów narodowych⁵.

W powieści *Mały palec Buddy*⁶ (oryg. *Чанаев и Пустота*⁷) Wiktor Pielewin demaskuje kilka oblicz swojej ojczyzny, m.in. Rosję rewolucji 1917 roku, której symbolem jest cyniczny i oportunistyczny czekista von Erden (w języku oryginalnym autor *Życia owadów* wykorzystuje nieoczywistą homofonię niemieckiego nazwiska von Erden ze słowem „фанерный”, które odnosi się najczęściej do osoby fałszywej, nieszczerzej). Z kolei w przedstawieniu okresu wojny domowej dominuje obraz legendarnego dowódcy dywizji armii czerwonych – Wasilija Iwanowicza Czapaiewa. W tym przypadku demitologizacja, czy może dokładniej: remitologizacja, polega na ciekawym, z punktu widzenia fabuły powieści, zabiegu ograniczającym się do quasi-realistycznego opisu prawdziwego, w opozycji do wymyślonego, życia legendarnego komdiwa. W ten sposób, jak zauważa rosyjski badacz Wiktor Demin, postać historyczna staje się bohaterem fikcyjnego utworu, a sam utwór swoistym palimpsestem,

³ W. Gombrowicz, op. cit., s. 6.

⁴ W. Pielewin, *Generation „P”*, tłum. E. Rojewska-Olejarczuk, Warszawa 2010, s. 10.

⁵ W swoich licznych pracach Jurij Łotman zauważa tendencję do dualizmu w rozwoju kultury rosyjskiej, w obrębie której zmiany dokonują się zawsze na zasadzie negacji przeszłości, dążąc do budowy nowego systemu na zgliszczach. Patrz: Ю. Лотман, *Семь сфер. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи, исследования, заметки*, Санкт-Петербург 2000, s. 63.

⁶ W. Pielewin, *Mały palec Buddy*, tłum. H. Broniatowska, Warszawa 2003.

⁷ В. Пелевин, *Чанаев и Пустота*, Москва 2012.

który obejmuje poprzednie przedstawienia Czapajewa⁸. Już w *Przedmowie*, stanowiącej zresztą integralną część powieści *Mały palec Buddy*, przypominając elementy formalnego realizmu Jonathana Swifta i Daniela Defoe, możemy odnaleźć fragment ujawniający tę strategię:

Co wiadomo dziś o tym człowieku? Według naszej oceny, w ludowej pamięci jego wizerunek nabrał cech czysto mitologicznych. W folklorze rosyjskim Czapajew stał się kimś w rodzaju słynnego Hodży Nasreddina. Jest bohaterem niezliczonych anegdot, opartych na znanym filmie z lat trzydziestych. W tym filmie Czapajew jest czerwonym kawaleryjskim dowódcą, który walczy z białymi, prowadzi długie przyjacielskie rozmowy ze swoim adiutantem Pietką i cekaemistką Anką, a na koniec tonie, próbując podczas ataku białych przepłynąć rzekę Ural. Nie ma to jednak nic wspólnego z losem rzeczywistego Czapajewa, a jeśli nawet ma, to prawdziwe fakty są nie do poznania zniekształcone domysłami i niedomówieniami⁹.

Powyższa deklaracja posiadania szczegółowej wiedzy na temat rzeczywistego życia dowódcy czerwonych okazuje się jednak li tylko elementem gry z czytelnikiem. Owe „prawdziwe wydarzenia”, „fakty” składają się na postać Czapajewa jako mistyka, wielbiciela praktyk okultystycznych i filozofa niestrudzenie głoszącego główną ideę solipsyzmu – świat jest jedynie konstruktem wytworzonym przez jednostkową świadomość¹⁰. Pielewin uzyskuje w ten efektowny sposób komizm postaci o bardzo dużej intensywności, jako że współczesny czapajewowski mit opiera się głównie na anegdotach, w których dowódca dywizji czerwonych z powodu niewystarczającego poziomu edukacji i wiedzy ogólnej jest w stanie wypowiadać się tylko w sposób aforystyczny, przekazując

⁸ В. Демин, *Исторический миф о Чапаеве в литературных и художественных текстах*, [w:] źródło elektroniczne: <http://pelevin.nov.ru/stati/vdemin.pdf> (05.04.2016).

⁹ W. Pielewin, *Mały palec Buddy*, tłum. H. Broniatowska, Warszawa 2003, s. 6. Wersja oryginalna:

Что знают сейчас об этом человеке? Насколько мы можем судить, в народной памяти его образ приобрел чисто мифологические черты, и в русском фольклоре Чапаев является чем-то вроде знаменитого Ходжи Насреддина. Он герой бесконечного количества анекдотов, основанных на известном фильме тридцатых годов. В этом фильме Чапаев представлен красным кавалерийским командиром, который сражается с белыми, ведет длинные задушевные разговоры со своим адъютантом Петькой и пулеметчицей Анкой и в конце тонет, пытаясь переплыть реку Урал во время атаки белых. Но к жизни реального Чапаева это не имеет никакого отношения, а если и имеет, то подлинные факты неизменно искажены домыслами и недомолвками.

В. Пелевин, *Чапаев и Пустота*, op. cit., s. 7.

¹⁰ K. Livers, *The Tower or the Labyrinth: Conspiracy, Occult, and Empire-Nostalgia in the Work of Viktor Pelevin and Aleksandr Prokhanov*, „The Russian Review” 2010, no. 69, s. 477–503. Patrz także: D. Pears, *The False Prison: A Study of the Development of Wittgenstein's Philosophy*, vol. 1, Oxford 1987, s. 160.

to, co moglibyśmy określić jako „mądrość ludową”¹¹. Autor *Empire V* stosuje w tym przypadku konsekwentną strategię dekonstrukcji poprzez zaciemnianie, którą opisana jest przez jednego z bohaterów tuż po scenie kulminacyjnej emigracji do Mongolii Wewnętrznej:

Za każdym razem, gdy pojawi się w świadomości pojęcie i obraz Rosji, trzeba pozwolić im roztopić się we własnej naturze. A że pojęcie i obraz Rosji żadnej własnej natury nie mają, w rezultacie Rosja okaże się świetnie ustawiona¹².

Owo zaciemnianie nie ma jednak charakteru autotelicznego, co często zresztą zarzuca się prozie Pielewina¹³ – powyższy fragment sugeruje, że mity tworzące narodową tożsamość także mogą stanowić przeszkodę dla rozwoju samego narodu rosyjskiego (choć oczywiście możemy, a być może nawet powinniśmy, odczytywać tę powieść w sposób bardziej uniwersalny).

To głębokie zrozumienie niebezpieczeństwa związanego z silnym samoograniczeniem narzucanym przez sam status przynależności do danego narodu zdaje się być elementem łączącym twórczość rosyjskiego prozaika z utworami autora *Kosmosu*. Witold Gombrowicz, znajdujący się często w nietypowej roli krytyka i interpretatora swych własnych dzieł, pisze:

zgadzam się, że to statek korsarski, który przemyca sporo dynamitu, aby rozsądzić nasze dotychczasowe uczucia narodowe. A nawet ukrywa w swym wnętrzu pewien wyraźny postulat odnośnie do tegoż uczucia; przewyciężyć polskość. Rozluźnić to nasze oddanie się Polsce! Oderwać się choć trochę! Powstać z kłęczek! Ujawnić, zalegalizować ten drugi biegun odczuwania, który każe jednostce bronić się przed narodem, jak przed każdą zbiorową przemocą. Uzyskać – to najważniejsze – swobodę wobec formy polskiej, będąc Polakiem być jednak kimś obszerniejszym i wyższym od Polaka! Oto – kontrabanda ideowa Trans-Atlantyku¹⁴.

---

¹¹ W *Przedmowie* jako źródło tego swoistego „folkloru” Urgan Dżambon podaje nie tylko sowiecki film z lat trzydziestych, ale także książkę Dymitra Furmanowa *Чараев*. В. Пелевин, *Чанаев и Пустота*, op. cit., s. 7–8. Por. В. Демин, *Исторический миф о Чанаеве в литературных и художественных текстах*, [w:] źródło elektroniczne: <http://pelevin.nov.ru/stati/vdemin.pdf> (05.04.2016).

¹² W. Pielewin, *Mały palec Buddy*, op. cit., s. 242. Wersja oryginalna:

Всякий раз, когда в сознании появляются понятие и образ России, надо дать им самораствориться в собственной природе. А поскольку никакой собственной природы у понятия и образа России нет, в результате Россия окажется полностью обустроенной. Он внимательно поглядел на меня.

В. Пелевин, *Чанаев и Пустота*, op. cit., s. 497–498.

¹³ С. Ульянов, *Пелевин и пустота*, [w:] źródło elektroniczne: <http://pelevin.nov.ru/stati/o-ulan/1.html> (05.04.2016).

¹⁴ W. Gombrowicz, op. cit., s. 6.

Fragment ten stanowi esencję poglądów autora *Ferdydurke* związanych z relacją jednostka-naród, niejednokrotnie będących zarzewiem sporów dotyczących miejsca twórczości Witolda Gombrowicza zarówno w historii literatury polskiej, jak i w powszechnym systemie edukacyjnym¹⁵. Pisarzowi zarzucano antypolskość oraz arogancję i brak szacunku w stosunku do tradycji i przodków.

Z punktu widzenia naszych rozważań kluczowy jest jednak dobór środków wyrazu powyższego postulatu „przewycięzenia polskości”. Witold Gombrowicz, podobnie jak autor *Malego palca Buddy*, realizuje swój program artystyczny w oparciu o atak na podstawowe elementy przestrzeni mitologicznej w obrębie swojej narodowości. W przypadku *Trans-Atlantyku* jest to przede wszystkim stosunek Polaków (lub szerzej: przedstawicieli dowolnego narodu) do swojej historii, przy czym należy zaznaczyć maksymalizm Gombrowicza postulującego (choć oczywiście w tylko wymiarze symbolicznym) zastąpienie słowa „ojczyzna” neologizmem „synczyzna”, które miałyby spowodować przełom w percepcji własnej tożsamości oraz uwolnić nas od ciężaru historii (przede wszystkim w kontekście martyrologii i mesjanizmu narodowego):

Nigdyż tedy z tej pustej trumny się nie wydostanę? Wiecznież tu konał będę między tymi ludźmi, w prapradawności swej zatopionymi, nigdyż na słonko, na wolność nie wyjdę? Wiecznież podziemne ma być życie moje? Syn, Syn, Syn! Do syna bieć, uciekać chciałem, w Synu wytchnienie, ukojenie moje!¹⁶

Groteskowy opis powstania i spotkań Związku Kawalerów Ostrogi, których celem jest bezustanne bezmyślne zadawanie bólu własnym członkom wyłącznie w celu wyrażenia sprzeciwu wobec niesprawiedliwości historii swojego narodu, może być odczytany jako kontrowersyjna próba ukazania negatywnego wpływu polskiej tradycji martyrologicznej związanej z pamięcią o XIX-wiecznych powstaniach narodowych na kształt polskiej tożsamości narodowej.

Celem niniejszych rozważań była próba ukazania sposobu w jaki dwóch przedstawicieli współczesnych literatur słowiańskich percypuje rolę tekstów artystycznych w kształtowaniu stosunku do tak podstawowych pojęć jak naród czy ojczyzna. Pomimo znacznych różnic w zakresie poetyki (Gombrowicz – modernista? Pielewin – postmodernista?¹⁷)

¹⁵ M. Rosmanowska, *Antypolski Gombrowicz*, [w:] źródło elektroniczne: http://www.archiwum.wyborcza.pl/Archiwum/1,0,5077103,20080321KI-DLO,Antypolski_Gombrowicz.html (05.04.2016).

¹⁶ W. Gombrowicz, op. cit., s. 105–106.

¹⁷ W stosunku do obu pisarzy krytycy napotykali poważne trudności przy próbie określenia, czy może dokładniej: wpisania, ich twórczości w szersze ramy ideowe. Dominujące poglądy o modernizmie Gombrowicza i postmodernizmie Pielewina niejedno-

obu twórców łączy specyficzny stosunek do form zastanych, spetryfikowanych i hermetycznych – stosunek pełen podejrzliwości i zrozumienia zagrożeń z nimi związanych. Utwory Witolda Gombrowicza i Wiktora Pielewina, szczególnie zaś omawiane przez nas *Trans-Atlantyk* i *Mały palec Buddy*, wypełniają trudne zadanie koniecznej redefinicji skostniałych wyobrażeń o historii odpowiednio narodu polskiego i rosyjskiego. Zdaje się, że pomimo upływu lat od pierwszych wydań powyższych dzieł ich tematyka staje się coraz bardziej aktualna, szczególnie w kontekście wyzwania stojących przed rzeczywistością społeczną XXI wieku.

Bibliografia

- Douglas L., *Wartime Lies. Securing the Holocaust in Law and Literature*, Alberta 2000.
- Gombrowicz W., *Trans-Atlantyk*, Kraków 1988.
- Livers K., *The Tower or the Labyrinth: Conspiracy, Occult, and Empire-Nostalgia in the Work of Viktor Pelevin and Aleksandr Prokhanov*, "The Russian Review" 2010, no. 69, s. 477–503.
- Pears D., *The False Prison: A Study of the Development of Wittgenstein's Philosophy*, vol. 1, Oxford 1987.
- Legierski M., *Modernizm Gombrowicza*, Sztokholm 1996.
- Pielewin W., *Generation „P”*, tłum. E. Rojewska-Olejarczuk, Warszawa 2010.
- Pielewin W., *Mały palec Buddy*, tłum. H. Broniatowska, Warszawa 2003.
- Rosmanowska M., *Antypolski Gombrowicz*, [w:] źródło elektroniczne: http://www.archiwum.wyborcza.pl/Archiwum/1,0,5077103,20080321KIDLO,Antypolski_Gombrowicz,.html (05.04.2016).
- Демин В., *Исторический миф о Чапаеве в литературных и художественных текстах*, [w:] źródło elektroniczne: <http://pelevin.nov.ru/stati/vdemin.pdf> (05.04.2016).
- Липовецкий М., Эткинд А., *Возвращение тритона: советская катастрофа и постсоветский роман*, „НЛО” 2008, № 94.
- Лотман Ю., *Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи, исследования, заметки*, Санкт-Петербург 2000.
- Пелевин В., *Generation „П”*, Москва 2014.
- Пелевин В., *Чапаев и Пустота*, Москва 2012.
- Ульянов С., *Пелевин и пустота*, [w:] źródło elektroniczne: <http://pelevin.nov.ru/stati/o-ulan/1.html> (05.04.2016).
-
- krotnie były podważane przez wybitne autorytety naukowe. Patrz: M. Legierski, *Modernizm Gombrowicza*, Sztokholm 1996; М. Липовецкий, А. Эткинд, *Возвращение тритона: советская катастрофа и постсоветский роман*, „НЛО” 2008, № 94.